

Ганна Філіпова

**«ПАДІННЯ ГОЛІАФА»:
РОЗФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ВОЛОДІНЬ
КНЯЗЯ МЕНШИКОВА В 1727–1765 рр.**

DOI: 10.5281/zenodo.4655982

© Г. Філіпова, 2021. СС BY 4.0

Статтю присвячено дослідженню розформування володінь князя Олександра Меншикова на теренах Стародубського та Ніжинського полків. Цей процес розпочався восени 1727 р. після політичної поразки временщика й завершився конфіскацією майна на користь Російської держави та засланням його самого до Сибіру. Увагу автора сконцентовано на кількох вимірах зазначених подій: регулюванні процесу із Санкт-Петербурга, яке провадилося Верховною Таємною радою на чолі з князями Долгоруковими; реалізації указів імператора Петра II та розпоряджень «верховників» на місцях; довгострокових наслідків, якими й зумовлюються хронологічні рамки дослідження. Для змалювання якомога більш повної картини наведено низку приватних випадків реакції на докорінні зміни, пов'язані з черговим дворцевим переворотом¹ у російській столиці, адже це внесло значні корективи в розстановку сил у середовищі стародубської полково-сотенної старшини, рядового козацтва та міщанства. **Метою** розвідки є різнобічне висвітлення та аналіз розпаду «держави» князя Меншикова на території Гетьманщини. **Методологія** дослідження спирається на принципи історизму й науковості. Застосовано історико-генетичний (у простеженні становлення і згодом – розпаду князівської вотчинної системи), історико-порівняльний (у співвіднесенні різних площин провадження зазначених процесів) методи. Із загальнофілософських методів застосовано діалектичний, із загальнологічних – методи синтезу та аналізу. **Наукова новизна** полягає в актуалізації дослідження російсько-українських взаємин ранньомодерної доби, зумовленій подіями сучасності. Автор вперше зводить та аналізує архівні дані, що стосуються фінального етапу існування земельних володінь Меншикова на території гетьманських полків; поряд із наведенням пов'язаних із зазначеними процесами приватних випадків сформовано загальну «фабулу» подій; виділено саме український контекст експансивної діяльності Меншикова як імперського адміністратора та впливового землевласника. Пропонована публікація продовжує серію статей автора, у яких йде мова про українські вотчини Меншикова, їх формування, управління, взаємини адміністрації князя із полково-сотенними урядами, політико-економічне тло різноманітних процесів, зумовлених протіканням так званої Почепської справи. Студіюючи зазначену тему, дійшли таких **висновків**. Історія складання та розпаду вотчинних систем, які належали представникам російського нобілітету з оточення Петра I, є характерним етапом існування передовсім Стародубського полку в першій чверті XVIII ст. та симптоматичною ознакою масштабного процесу інтеграції Гетьманщини до складу Російської імперії. Чільну роль у подіях, досліджених у статті, відіграв князь Олександр Меншиков. Користуючись своїм привілейованим становищем при російському дворі, він удався до загарбницької політики, що мала на меті формування своє-

¹ Автор розглядає падіння Меншикова саме як один з низки дворцевих переворотів.

рідного вотчинного утворення з умовною назвою «князівська держава». Можливо навіть поставити питання щодо потенційної (часткової?) сепарації управлінського апарату «держави» Меншикова від загальноімперської владної вертикалі, хоча цей напрям розробки теми потребує додаткової джерельної бази. Утім, ці плани, навіть якщо вони й були, зазнали краху в результаті політичної поразки князя у боротьбі за владу. Через складність та багаторівневість проблеми, процес розформування залишків колишніх меншиківських вотчин на території Гетьманщини затягнувся аж до часів правління Катерини II. Його характеризує надмірна бюрократизованість, документальна плутанина, залучення значної кількості дійових осіб, постійне дублювання аналогічних розпоряджень влади.

Ключові слова: Гетьманщина, Стародубський полк, князь Олександр Меншиков, Почепська справа, вотчини, двірцеві перевороти.

Починаючи з 1704 р. помічаємо спорадичні спалахи інтересу Олександра Меншикова до придбання земельних володінь на території Гетьманщини. Улітку 1709 р., після Полтавської битви, він суттєво активізував експансивні дії з метою складання грандіозної системи вотчин, яку Пилип Орлик назвав «черниговским княжением», а сучасники йменували «княжеской державой». Значного суспільного резонансу набув процес незаконного примежування до володінь, наданих О. Меншикову царем Петром I та гетьманом І. Скоропадським, нових територій, який отримав умовну назву Почепська справа². Однак амбітні плани князя О. Меншикова на панування в Україні так і не здійснилися повною мірою. У результаті зіткнення із кланом Долгорукових він зазнав політичної поразки в боротьбі за прихильність царя Петра II. 8 вересня³ 1727 р. Верховна Таємна рада постановила посадити колишнього временщика під домашній арешт у його палаці на Василівському острові в Петербурзі. Тоді ж було видано указ «О нечинении исполнения ни по каким словесно или письменно объявляемым повелениям, кроме указов за подписанием Государя Императора и Верховного Тайного совета», який позбавив юридичної сили будь-які адміністративні розпорядження князя⁴. 9 вересня прийнято рішення про позбавлення Меншикова «всех чинов и кавалерий» та поставлено питання щодо місця його заслання. Спочатку серед варіантів розглядали Гуслицьку волость під Москвою та нижегородські вотчини князя, – мабуть, у той час Меншиков міг запропонувати варіант власного заслання до Стародубського полку, що й сталося, якщо вірити повідомленню Йоганна Лефорта⁵. Відомо, що він дійсно через брата своєї дружини Василя Арсеньєва подавав до Верховної Таємної ради пропозиції щодо місця подальшого перебування, і зрештою обрав свою резиденцію у Раненбурзі. Цікаво, що наступні його дії свідчили про намір надовго залишитися в одній із вотчин – палати в Раненбурзі було заздалегідь підготовано для такого плану, зокрема, там розпочався ремонт. Також О. Меншиков видавав численні розпорядження щодо скуповування припасів, столових приборів, меблів та інших речей, необхідних для тривалого перебування у резиденції⁶. Окрім того, князь подав прохання про те, щоб йому надали 8 діб на збори, але верховники відмовили. 11 вересня О. Меншиков разом зі своєю родиною назавжди полишив Петербург⁷.

10 вересня почалося розслідування зловживань опального князя. Його речі, зокрема документацію Похідної та Домашньої канцелярій, арештували і 23 ве-

² Про ці події докладніше йшлося у попередніх статтях автора, тож тут ми не зупинятимемося на них детально.

³ Тут і далі дати подано за старим стилем.

⁴ Андреева Е. А. Следственное дело и сылка А. Д. Меншикова 1727–1729 гг.: Исследование и документы. Санкт-Петербург: Историческая иллюстрация, 2013. С. 24.

⁵ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол та його доба. Авґсбург: Українська Вільна академія наук, 1948. С. 52.

⁶ Андреева Е. А. Следственное дело... С. 32–33.

⁷ Там же. С. 25–26.

ресня розпочався розгляд документів. Основним завданням комісарів, які мали переглянути та скопіювати всі важливі для слідства документи, було виявлення слідів державної зради, зокрема – таємних зносин зі Швецією за часів Північної війни. Комісія, що опрацьовувала папери Меншикова, діяла до січня 1738 р.⁸

Зрештою, князеві висунули серйозні звинувачення у «неумеренной омбиции и владений еще при жизни Его Императорского Величества Государя [Петра І]». Основні позиції звинувачень опубліковано в документі під назвою «Форма публикации о винах князя Меншикова», де згадували такі пункти, як: незаконне насильницьке утримання царя Петра ІІ у княжому домі; численні образи честі та погрози цариці Євдокії Лопухіній; самовільне видавання указів від імені Петра ІІ та Верховної Таємної ради; корупція; незаконна купівля маєтностей, підробка «кріпосних» документів тощо. У всіх редакціях цього документу згадано про те, що князь заслуговує на смертну кару, і тільки з огляду на милосердя монарха її було замінено на довічне заслання.

Долю Меншикова та його родини після Раненбурга багато в чому вирішив випадок. Під час коронаційного в'їзду царя Петра ІІ до Москви до Спаських воріт московського Кремля було підкинута анонімного листа, у якому містилися жорсткі дорікання, адресовані владі, за арешт та заслання князя. Припускаємо, що це була акція, спланована однією з партій його супротивників – так, Петро Долгоруков зафіксував чутки, нібито автором листа був духівник цариці Євдокії Лопухіної, зацікавленої в повному політичному знищенні свого давнього ворога. У цей саме час у Верховної Таємної ради виникли претензії до очільника варті Степана Пирського. Виявилось, що під час його перебування разом із О. Меншиковим у Раненбурзі опальний можновладець зміг передати своїм союзникам певну кількість листів, а також фінансову допомогу своячениці Варварі Арсенєвій, яку утримували в Александровому монастирі⁹.

У результаті верховникам стало зрозуміло, що тримати О. Меншикова недалеко від Москви та Петербурга небезпечно. Було очевидно, що далеко не всі налаштовані щодо князя вороже, і в певній частині суспільства його раптове падіння викликало співчуття, чим і могла скористатися партія цариці Євдокії, вдавшись до провокації. Першим варіантом більш віддаленого місця, куди Долгорукові запропонували заслати свого ворога, був Пустозерський острів – містечко на р. Печорі. Усім відомий острів Гнилий Березов був другим варіантом, який з'явився в чорнових документах 27 березня 1728 р. Саме тоді, поряд із загальним погіршенням умов заслання, почалася активна конфіскація в О. Меншикова його земельних володінь, хоча їх описи були складені набагато раніше¹⁰.

Ще 7 листопада 1727 р. було видано указ про початок конфіскації на користь казни всіх дворів Меншикова в Петербурзі, Копор'ї та всій Інгрії. Почалося складання описів помешкань, що належали князю. Перший із них був складений «палатним майстром» Йоганом Готфрідом Шеделем 3 червня 1728 р. Усім людям, які служили в петербурзьких, московських та раненбурзьких резиденціях О. Меншикова, було дозволено шукати собі інші місця для служби. Військові, які несли службу при цих резиденціях, переходили в підпорядкування Крігс-Колегії, президентом якої колись був опальний князь¹¹.

О. Меншиков помер у Березові 12 листопада 1729 р. Причину його смерті досі не з'ясовано, хоча щодо цього питання існує багато міфів та конспірологічних теорій. На нашу думку, найбільш вірогідний варіант загибелі князя – від хронічної хвороби, загострення якої згадувалося в документах протягом багатьох років до заслання (сучасники й сам О. Меншиков характеризували її симптоми як гарячку з кровохарканням). Звістка про його смерть дійшла до Петербурга лише через місяць.

⁸ Андреева Е. А. Следственное дело... С. 28–29.

⁹ Там же. С. 34.

¹⁰ Там же. С. 35.

¹¹ Там же. С. 51.

Повертаючись до питання, як описані вище події відобразилися на українських вотчинах князя, передусім зазначимо, що процес звільнення козаків із меншиківської «кабали» розпочався, у сутності, задовго до його опали та смерті. Ще в 1719 р. дяк Іван Лосєв провів перепис вільних козаків, не пояснюючи, для чого цей опис було призначено. О. Лазаревський уважав, що його склали за наказом царя Петра I, який хотів розпочати процес звільнення козаків Стародубського полку з незаконного закріпачення. Учений убачав сенс такого кроку Петра й у тому, що в царя на той час вже визріла думка щодо організації Малоросійської колегії, серед основних задач котрої він вбачав формальний захист козацтва від свавілля старшини. Тому Петру було не вигідно, щоб подібні насильства асоціювалися із його власними сподвижниками, які виявилися куди більш жадібними та жорстокими землевласниками, ніж представники полкової еліти. Аналогічне розпорядження Петро I видав ще раз у 1721 р. – характерне для нього повторення наказів, котрі не виконувалися або виконувалися з обмовками. Однак реальні кроки щодо фіксації земель постраждалих та їх звільнення з-під влади О. Меншикова все ж варто виводити з рішення, яке цар прийняв у Преображенському 18 квітня 1722 р.¹²

Полковник Давидов привіз царський наказ до Стародуба восени 1722 р. Звісно, це відразу викликало протидію з боку прикажчиків О. Меншикова, а особливо – Андрія Гудовича. Розпочалася характерна для Почепської справи хвиля арештів. Одним із дієвих методів для арешту козаків та відправки їх до в'язниць у Почепі був такий: А. Гудович звинувачував конкретних осіб у тому, що вони йому винні гроші чи хліб, і забирав до канцелярії до виплати боргу. Таких «боржників» для закріплення результату відправляли на «перевиховання», катуючи та кожного дня б'ючи батогами¹³.

До того ж, почепські прикажчики відмовлялися повернути козацькій сотні її клейноди, вилучені під час закріпачення козаків князем О. Меншиковим. До клейнод додавалася полкова артилерія й купчі на рухоме та нерухоме майно, також конфісковані до почепської сотенної канцелярії. Попри численні офіційні вимоги полковника Давидова, почепські управлінці навідріз відмовлялися повертати козакам майно.

Одночасно з цим А. Гудович намагався неофіційно закріпачувати місцевих мешканців, відрядивши з цією метою почепських козаків Якова Булашевича та Семена Ходкевича, щоб ті всілякими способами переконували козацтво повернутися до підданства О. Меншикову. Декого вони поїли «до изумления», декого – залякували, і час від часу це діяло¹⁴.

Після розжалування О. Меншикова та позбавлення його всіх посад та нагород ситуація на територіях, що колись належали до його вотчин, не тільки не покращилася, а й надміру ускладнилася. На місцях залишилися адміністратори (управителі, прикажчики, потім – піддячі), котрі зайняли свої посади ще за князя, адже він був їх патроном і сам сформував управлінський апарат. Розуміючи, що в будь-який момент нова влада може змістити їх та позбавити гарних посад, люди Меншикова, думається, тільки збільшили масштаби власних зловживань, намагаючись дограбувати те, що досі не було пограбовано.

У жовтні 1727 р., через місяць після відправлення О. Меншикова в заслання до Раненбурга, цар Петро II наказав зробити докладний опис вотчин розореного вельможі задля ведення казенного обліку прибутків із них. На початку 1728 р. земельні володіння князя почали відписувати на ім'я самого царя. «Малоросійські» маєтності відійшли до казни одночасно з ліфляндськими та естляндськими¹⁵. До того ж зауважимо, що нерухомість, яка належала О. Меншикову, переходила в різні руки, і часом цей процес відбувався досить хаотично. Так, палаци на Язузі (Лефортовський) та

¹² Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Киев: Тип-я К. Н. Милевского, 1888. Т. I. Полк Стародубский. С. 289–290.

¹³ Там же. С. 292.

¹⁴ Там же. С. 293.

¹⁵ Андреева Е. А. Следственное дело... С. 53.

в Семенівському навесні 1728 р. перейшли до відомства Двірцевої канцелярії; палац на М'ясницькій отримала царівна Прасковія Іоаннівна; Олексіївський палац згодом забрала цариця Анна Іоаннівна; палац у Кронштадті перейшов до генерала Буркхарда-Крістофа Мініха; палац у Ліфляндії було передано віце-канцлеру Андрію Остерману; пруські маєтності отримав фаворит курляндської герцогині Анни Іоаннівни Ернст-Йоганн Бірон¹⁶.

Узимку–навесні 1728 р. за участі новообраного гетьмана Д. Апостола (який на той час перебував у Москві, бажаючи не тільки владнати питання, пов'язані з власним обранням, але й запевнити Верховну Таємну раду, де все ще домінував клан Долгорукових, у своїй лояльності) було укладено так звану «Специфікацію», тобто список колишніх вотчин Меншикова на території Гетьманщини. «Того ж числа 15 [березня] другое ведение одправлено до его ж превосходительства господина министра [Наумова] з именной спецификациею о городах Почепе Ямполе и Батурине с принадлежащими к ним селами и деревнями куда оние до отдачи князю Меншикову належали; в том же ведении писано о зборах з тих городов... что об оних зборах в Енеральной войсковой канцелярии неизвестно»¹⁷. Деякі списки «Специфікації» зберігаються у ЦДІАК України та ІР НБУВ¹⁸.

Загалом за розпорядженням Петра II та Верховної Таємної ради міста та села, котрими володів Меншиков, були розділені на декілька груп:

- розташовані на території нещодавно завойованих провінцій;
- розташовані на території Малоросії.

Ці дві групи поділялися на дрібніші:

- подаровані;
- придбані;
- міські;
- двірцеві;
- монастирські;
- ті, що раніше належали до гетьманських володінь.

Отже, після опали О. Меншикова його українські вотчини було відразу передано до державної казни. Керування ними перейшло до таємного радника Федора Наумова. Він мав тимчасово управляти всіма колишніми вотчинами О. Меншикова, окрім монастирських земель, котрі поступово поверталися у володіння монастирів¹⁹. Згодом ці землі були передано до міністерської канцелярії, і вони управлялися її чиновниками²⁰.

Передусім, із колишніх володінь О. Меншикова до Петербургу потрібно було перевести необхідні суми затверджених у 1725 р. індуктових зборів, котрі не сплачувалися за часів найвищої могутності князя²¹. Згідно з донесенням графа Савви Владиславича-Рагузинського, який посилався на дані, надані підполковником Ісаєм Сухаревим, перш за все до Адміралтейства та державної скарбниці почали надходити кошти та товари з Почепської волості²². Тоді ж вийшов царський указ, згідно з яким чолобитні та супліки українських козаків і міщан, котрі скаржились на О. Меншикова, варто було розглядати в першу чергу та надсилати прямо до вищих органів влади²³.

Відомо, що такі питання намагався розв'язувати й сам Д. Апостол, постійно консультуючись з Долгоруковим та канцлером Гаврилом Головкіним у Москві. Журнал перебування гетьмана в Росії містить безліч записів про розгляд справ

¹⁶ Див. більш докладний перелік: Там само. С. 53–55.

¹⁷ Інститут рукопису національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. VIII. Спр. 162/82. Арк. 10.

¹⁸ ІР НБУВ. Ф. VIII. Спр. 231. Арк. 174–185; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 53. Оп. 2. Спр. 810. Арк. 1–15.

¹⁹ ІР НБУВ. Ф. I. Спр. 55259–55390 (41). Арк. 289–290 зв.; Андреева Е. А. Следственное дело... С. 53.

²⁰ Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Полк Стародубский... С. 293.

²¹ Андреева Е. А. Следственное дело... С. 124.

²² ІР НБУВ. Ф. I. Спр. 55259–55390 (41). Арк. 293–295.

²³ ІР НБУВ. Ф. I. Спр. 57015–57197 (41). Арк. 342 зв.

такого кшталту: «О прикажчиках Ивановских Ямпольских Почеповских и прочих которие в Малой России незносние людем починили обыди отнятем маетностей мелниц и грунтов и протчего разными способами, и ослободе прозиваемой Млинци которую осадили недалеко от Стародубова навеликую людам окрестним обыду приказчики Почеповские...»²⁴

Ф. Наумов мав розбирати численні скарги почепських козаків на управителів колишнього князя, котрі з відставкою свого патрона не зменшили обсяги крадіжок та утисків місцевого населення. До цих пір, починаючи з квітня 1722 р., тривав суд, за результатами якого О. Меншиков, а потім і його адміністратори мали сплатити козакам грошові компенсації за грабунок та розорення, але князь так і не виплатив усю вказану Петром I суму в 60000 рублів²⁵.

Так, 27 травня 1728 р. до Колегії іноземних справ надійшла скарга бунчукового товариша Козьми Заруцького, котрий мешкав у Ямпільській сотні Ніжинського полку, а також представників стародубської старшини Василя Жураковського, Івана Чарниша, Івана Зубрицького, козака Стародубського полку Федора Матановського на ямпольських та почепських управителів. Вони, не зважаючи на певні зміни в Петербурзі, продовжували конфісковувати в козаків орні землі, сінокоси, млини, ліси, а також наказували розорювати козацькі двори та за непопору забирати козаків до в'язниці, стягуючи з них непомірні побори. Чолобитну було переслано Ф. Наумову з наказом влаштувати суд. Таємний радник мав розібратися у скаргах та представити своє рішення Верховній Таємній раді, а також надати до Колегії іноземних справ розлогі виписки та екстракти з протоколів допиту²⁶. Розглядали в цей час і справу козака Якова Білецького, котрий служив у Стародубському полку²⁷. Власне, подібних справ було безліч і далеко не всі вони дійшли до розгляду.

У 1729 р. Д. Апостол послав до Москви офіційне посольство на чолі з почепським сотником Іваном Губчицем. І. Губчиць мав прослідкувати, щоб судовий процес щодо Почепської справи був вирішений Верховною Таємною радою та Колегією іноземних справ на користь козаків, та завадити традиційним для російської бюрократичної машини зволіканням, котрі дуже гальмували розгляд справи. Для успішного подолання дороги Д. Апостол особисто видав своєму експедитору проізного листа²⁸.

І. Губчиць передав до Верховної Таємної ради чолобитні від наказного почепського сотника Дмитра Рославця, отамана Юхима Карновича, хорунжого, писаря, місцевого коваля, козаків та багатьох інших. Також він вручив чиновникам усі потрібні відомості, котрі було «милостиво прийнято». Сотник писав: «Сиятельневшие князья Долгорукие обнадеживали високою милостию; однако за непоспехом выписки по делам... почепским пришли мало в забвение...»²⁹

У червні того ж 1729 р. сотник писав гетьманові про те, що, незважаючи на його старання, справа просувається вкрай повільно. Він згадував про образи, яких довелося зазнати від чиновників, а також про той факт, що постійна тяганина з документами розорила його – проживання в Москві виявилось вкрай дорогим. На початку 1730 р. І. Губчиць надіслав Д. Апостолу супліку про те, що «увільняючи сотню Почеповскую от подданства бывшего князя Меншикова много стратили имения оставшегося от грабительства прикащиков Почеповских, многократно ездили в Москву и Питербурх за указами». Сотник прожив у Москві близько року, городовий отаман Юхим Карнович із козаком Ісаком Щербою – півроку. Потім І. Губчиць ще рік перебував у Петербурзі, І. Щерба теж жив там півроку, відправлений до столиці капітаном Єпішковым³⁰.

²⁴ ІР НБУВ. Ф. VIII. Спр. 162/82. Арк. 13.

²⁵ Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Полк Стародубский... С. 293.

²⁶ ІР НБУВ. Ф. I. Спр. 57015–57197 (41). Арк. 342.

²⁷ Там само. Арк. 344 зв.

²⁸ Там само. Арк. 350–356 зв.

²⁹ Там само. Арк. 116.

³⁰ Там само. Арк. 115–116.

Нарешті, І. Губчиць попросився додому, апелюючи до того, що його покинутий дім потребує господарського нагляду. Він запропонував гетьману хоча б тимчасово призначити на його місце когось іншого – і обов'язково відповідальну, старанну людину³¹. Приїхавши до Почепа під час перебування там полковника Давидова, Губчиць витратив надзвичайно багато грошей на папір для ведення справ та на сургуч. На подібні витрати з Почепської сотні було видано «коронаційні» гроші (45 рублів золотом), зібрані для відзначення зішестя на престол царя Петра II. Це дало сотенній старшині привід закидати І. Губчицю те, що в відраженнях він жив не стільки на власні кошти, скільки на гроші, зібрані з козацького товариства³².

Попри бюрократичну тяганину справа все ж таки просувалася. Улітку 1729 р. лубенський полковник, колишній канцелярист та фаворит О. Меншикова Петро Апостол зробив виписки відносно «кріпостей» та привілеїв Почепа, починаючи від польського часу. Ці екстракти П. Апостол надіслав до Петербурга. Розпочалося чергове слідство під орудою капітана Єпішкова³³.

У 1729 р. цар Петро II через голову Колегії іноземних справ Головкина наказав сенатору генерал-майору князю Олексію Шаховському, який у цей час перебував при гетьмані, «Малороссийскія Меншикова городаы и маестности имеют в добром смотрении». Ф. Наумов Почепською справою у 1729 р. вже не займався, і О. Шаховський мав узяти на облік усі результати роботи Наумова, а також грошові, хлібні та інші прибутки, котрі надходили з волості в цей час. Цар розпорядився продовжити утримання заводів на території Почепа та волості, не ображати місцеве населення й не обкладати його надмірними податками, «чтобы излишней тяготи не имели». О. Шаховський мав зібрати документи, які б свідчили про попередню історію міста, його колишніх власників, економічний бік їх управління та перебування Почепа під владою колишнього «світлішого князя», а також дізнатися, чи українським селянам живеться не набагато важче, ніж російським³⁴.

Землі О. Меншикова почали остаточно переводитися до державної власності та повертатися попереднім власникам тільки наприкінці 1730 р. Тоді ж стала збільшуватися чисельність козаків у Почепській сотні, адже новоприбулих жителів знову записували до цього стану. Однак у грудні 1730 р. усе ще не було вирішено питання відносно подальшої долі княжих управителів та піддячих. Щоб прискорити розгляд цієї проблеми, Д. Апостол послав до Петербурга та Москви наказного почепського сотника Івана Івановича Губчиця, який продовжив виконання дипломатичних завдань, раніше покладених на його покійного батька – про це окремо попросила козацька адміністрація сотні³⁵.

Про проведення слідства просили власноруч жителі Почепа. Проте слідство велося повільно, оскільки ревізори та голови комісій надовго не затримувалися. Слідство мало вестися у Глухові, у міністерській канцелярії, куди матеріали справи на початку 1730 р. надіслали з Москви. Та й у цьому випадку винесення рішення затягнулося на декілька років. У колективних чолобитних Д. Апостолу козаки скаржилися, що причиною цього є дії місцевих піддячих, котрі всіма способами гальмували прогрес у судовій справі, паралельно продовжуючи обкладати місцевих жителів неправомірними податками³⁶.

І. Губчиць поїхав до Петербургу в січні 1733 р., бажаючи звернутися безпосередньо до імператриці Анни («откуда будет можно просить Ея Императорского Величества особливого Почепу Розыщика»). На прохання почепських коза-

³¹ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 57015–57197 (41). Арк. 346, 350.

³² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 2908. Арк. 100, 116 зв.–117.

³³ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 57015–57197 (41). Арк. 356.

³⁴ Там само. Арк. 368.

³⁵ Там само. Арк. 358.

³⁶ Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Полк Стародубский... С. 293.

ків посольство знову отримало проїзні грамоти й паспорти, а також підписані Д. Апостолом рекомендаційні листи до цариці³⁷.

Посольство повезло до імператорського двору чергову чолобитну. У ній йшлося про те, що Почепу потрібен новий ревізор з огляду на одну головну причину – скарг за останні роки назбиралося стільки, що їх просто неможливо розглянути швидко та ефективно. Про це почепські жителі просили канцлера, віцеканцлера, а також членів Колегії іноземних справ. Охоплені відчаєм козаки, позбавлені земель чи грошей, були змушені їхати чи навіть іти пішки до Глухова (адже не кожен міг собі дозволити дальню поїздку до Москви чи столиці), і через це розорювалися остаточно. Та в Глухові їх завертали назад – гетьманська столиця не надто хотіла втручатися у справи, які стосувалися Почепської сотні³⁸.

І. Губчиць просив перевести почепську справу на розгляд до Вищого суду та доручити слідство капітану лейб-гвардії Єпішкову. Він зазначав, що багато аспектів справи є дуже серйозними, а тому підлягають виключно резолюції самої цариці Анни Іоанівни. Наприклад, до них належали кумівство та кругові поруки, які дуже гальмували розгляд ряду проблемних питань. У чолобитній окремим пунктом значилося – міністерський канцелярист Юрій Симонов, який був причетний до відповідних проваджень, користувався широкими зв'язками. Приміром, його племінник Роман Кучуков служив писарем у міністра Семена Нарішкіна. Також Симонов доводився тестем почепському секретареві Якову Денисову та почепському канцеляристові Івану Аксьонову. У свою чергу, останній мав брата Олексія, котрий служив міністерським підканцеляристом³⁹.

Решта проблем видається досить звичними та навіть типовими для Почепської сотні: наїзди управителів на двори козаків, грабунки, насильницьке повернення на службу, тюремне ув'язнення. Козаки, котрі після опали О. Меншикова змогли отримати свободу від княжого закабалення, часто потрапляли на службу вже до його адміністраторів і все одно були змушені сплачувати величезні податки на їх користь. Прикажчики та піддячі так само, як і їх колишній господар, конфісковували або змушували продавати за невивідною ціною ґрунти та вітряки, не дозволяли приїздити новим поселенцям. Забороняючи розселення місцевих жителів, прикажчики самі купували та привозили великоросійських селян, використовуючи їх як безкоштовну робочу силу. Окремого розгляду потребувало питання привласнення управителями О. Меншикова грошей, які громада збирала для ремонту та побудови церков. Жителі Почепа просили, щоб деякі сплачені ними податки замість офіційної казни знову направили на побудову церкви Всемилоствитого Спаса⁴⁰.

Із документів випливає, що й через багато років після смерті О. Меншикова та розформування його земельних маєтностей певна кількість місцевих мешканців намагалася звільнитися від залежності. Часто вони зверталися до гетьмана К. Розумовського, який із милості імператриці Єлизавети «успадкував» низку володінь від О. Меншикова і протягом кількох років намагався розбирати справи, пов'язані зі зловживаннями свого попередника, аби навести лад тепер уже на власних землях.

Так, у 1758 р. селяни Іван та Никифор Збітньови, Філімон Симонов, Єрофей та Яків Машкаронінови, Григорій та Іван Вариненкови й Фома Макухін скаржилися, що їхні поміщики їх О. Меншикову продали (імовірно, примусово), а в документах записали як селян-утікачів, котрих, буцімто, повернули господарю. Ці розповіді під час слідства підтвердили старожили, земляки постраждалих. Селяни звинувачували прикажчика Меншикова Богдана Радконовського в тому, що їх, коли здійснювали переписи населення, яке проживало навколо Почепа, навмисно було внесено в місцеві реєстри. Тож імператриця дозволила чолобитникам поверну-

³⁷ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 57015–57197 (41). Арк. 358.

³⁸ Там само. Арк. 359.

³⁹ Там само. Арк. 360.

⁴⁰ Там само. Арк. 360 зв.

тися в Росію: «з женами и детьми выслать без задержания на их собственных подводах»⁴¹.

Ще восени 1727 р. військовий товариш Стародубського полку Андрій Яковлев скаржився раднику Колегії іноземних справ Ф. Наумову на князя Меншикова «в завладении у них деревнях или земель»⁴². Чиновник ніяк не зреагував на чолобитну й справі був даний хід тільки за правління імператриці Анни Іоанівни. Чолобитник скаржився цариці, що почепський комендант Михайло Павлович конфіскував, приєднавши до міста Почепа, його слобідку Млинки з угіддями. Цю слобідку подарував Яковлеву сотенний отаман Млинський у 1712 р., а конфіскована вона була вже в 1714 р. До Млинків прилягали сінокоси гетьманів І. Мазепа та І. Скоропадського⁴³. Слуги О. Меншикова, утримуючи козака під вартою, шляхом побиття та знущань змусили його написати на цю землю купчу на 2 тисячі рублів, «неволею» поставити на ній свій підпис. Так само діяли вони по відношенню до свідків. А. Яковлев до останнього відмовлявся підписувати, і комендант йому погрожував. Відтак козак отримав 300 рублів замість 2 тисяч – місцевий дяк швидко підробив купчу, скопіювавши його підпис. Добитися правди було нелегко – у 1720 р., коли А. Яковлев черговий раз намагався повернути свої землі, Гудович та Лукін визнали його купчу справжньою та відхилили будь-які претензії. Справу було вирішено тільки після 1730 р., коли знайшлися свідки, які підтвердили, що документ дійсно сфальсифіковано⁴⁴.

Ф. Наумов розбирав ще й іншу доволі цікаву справу, слідство щодо якої тривало в 1728–1738 рр. Розпочав її бунчуковий товариш і колишній ямпільський староста Кузьма Заруцький, а завершив його син Семен. К. Заруцький за свій кошт придбав землі та «грунти» в Ямполі. Згодом його дворами, лісами, землями та покосами заволодів О. Меншиков. К. Заруцький, на відміну від багатьох таких само скривджених місцевих жителів, протягом багатьох років не здавався та шукав правди. Спочатку він писав гетьману Д. Апостолу, потім – Ф. Наумову. За наказом Д. Апостола в Ямпіль було направлено капітана Чарторийського та воронізького сотника Івана Холодовича. Після слідства вони звітували перед Колегією іноземних справ, та це нічим К. Заруцькому не допомогло, хоча Малоросійська колегія й видала наказ про охорону його ґрунтів від спустошення⁴⁵. Нічого не досягши, козак вирішив поїхати до Москви, де якраз у цей час (наприкінці 1728 – на початку 1729 рр.) перебував двір царя Петра II. Судячи з усього, йому вдалося чогось добитися, та після прийому в царя дорогою до Ямполь козак захворів на віспу («заразную хворь») і помер, тільки-но діставшись дому. Знаменно, що сам Петро II теж загинув від цієї ж хвороби через певний час після цих подій, при тому, що як такої епідемії в Москві не було. Землі під Ямполем отримав назад уже син покійного, котрий продовжив справу батька в 1734–1738 рр.⁴⁶

Характерні проблеми з підтвердженням прав на земельні володіння на Почепщині виникли і в козацькій родині Козлів (які в польських та російських документах іменувалися відповідно Козловськими та Козловими)⁴⁷. Так, ще король Владислав IV у 1641 р надав їм право на володіння селом Зевяки (Зевак, Зевакі)⁴⁸. Це право підтверджувалося для військового (пізніше – значкового) товариша Стародубського полку Федора Козла гетьманами І. Мазепою та І. Скоропадським і стародубськими полковниками Григорієм Карновським, Михайлом Миклашевським та ін.⁴⁹ Утім, коли колишні володіння О. Меншикова були передані

⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 9879. Арк. 8 зв., 11–11 зв.

⁴² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11792. Арк. 2.

⁴³ Там само. Арк. 2 зв.

⁴⁴ Там само. Арк. 3.

⁴⁵ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 53762 (13). Арк. 294; ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 4958. Арк. 4.

⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 4958. Арк. 4–5.

⁴⁷ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 57602–57802 (51). Арк. 136 зв.–137.

⁴⁸ Там само. Арк. 131–132.

⁴⁹ Там само. Арк. 134–135 зв.

з державних до складу гетьманських земель К. Розумовського, за описом, здійсненим статським радником Шишкіним та підполковником Семеновим, їх внесли до тих, що були розкозачені та передані опальному князю⁵⁰. Онукові Федора Івану Козлу довелося доводити, що за часів формування «княження чернігівського» їх село не було виписане зі складу козацьких земель: «И оной деревни Зевак во владение ему Меншикову никто не отдавал и он Меншиков крепостей на оную деревню Зеваки неимел, что же он Меншиков ввремя владения своего городом Почепом по тогдашней его власти поработил было и козаков и движимое и недвижимое их имение разграбляли его почеповские прикащики, то все именными высочайшими Государя Императора Петра Великого указами и решением правительствующаго Сената отрешено, очем поделу явствует»⁵¹.

Найпізніший час, котрим датуються нині відомі документи відповідної тематики – кінець 1750-х рр. Можливо, розгляд окремих «партикулярних» справ тривав і довше – як бачимо, проблеми своїх предків вирішували вже діти або навіть онуки тих козаків, котрі безпосередньо потрапили в майнову залежність до О. Меншикова.

Улітку 1742 р. імператриця Єлизавета Петрівна вирішила навести лад у Стародубському полку. Вона наказала Генеральній військовій канцелярії зробити новий опис Почепської волості, включивши до неї усі наявні міста, села, хутори, слободи, і зазначивши їх власників. Цю місію доручили почепському комендантові Федору Павлову. Після складання опису позначені в ньому вотчини, що колись належали О. Меншикову, перейшли до казни, куди тепер із них збирали податки⁵².

Адміністративні зміни, надання компенсацій та звільнення козаків із пригнобленого підданства продовжувалися у червні 1757 р. за наказом гетьмана К. Розумовського, який спочатку отримав Почеп з околицями в своє володіння, а потім зміг зробити його своєю вотчиною. Він звелів іще раз уточнити дані відносно землевласників, що їх розорив свого часу О. Меншиков (за переписом 1715 р.), а також повністю повернути та записати за гетьманським двором землі, на які князь колись претендував. Таким чином, Почепська волость теоретично мала повернутися до того стану, у якому перебувала в 1709 р., до початку Почепської справи⁵³. У 1760 р., коли на Почепщині в якості землевласника закріпився К. Розумовський, Катерина II видала наказ остаточно «уничтожить владение Меншикова»⁵⁴.

У 1763 р. гетьман створив іще одну комісію, мабуть, не задовольнившись результатами роботи попередньої⁵⁵. З 1764 р., будучи позбавленим гетьманства за наказом імператриці Катерини II, він упритул зайнявся питаннями розбудови своїх володінь. Торкнулися ці процеси й Почеп та його околиць⁵⁶. Тоді ж мали місце чергові суди за землю, також спричинені захопленням козацьких володінь Меншиковим.

Наприклад, саме в 1764 р. родина Губчиців намагалася відсудити в Розумовських (користуючись послабленням їх впливу при дворі) села Ігрушине та Анохове разом із Шершневою дібровою. Універсал на Ігрушине дав Губчицям у 1701 р. І. Мазепа. Аноховим з 1708 р. володів ропський староста Євстафій Панкевич, а після його смерті Іван Губчиць подав до Генеральної військової канцелярії прохання про викуп села і приєднання до своїх вотчин, та його встиг випередити О. Меншиков. Анохове ввійшло до реєстру Сулими та за його ініціативою було передане до княжих володінь, і сотник І. Губчиць не встиг звернутися

⁵⁰ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 57602–57802 (51). Арк. 136 зв.

⁵¹ Там само. Арк. 136.

⁵² ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55962–56060 (41). Арк. 97.

⁵³ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 58145 (55). Арк. 1–1 зв.; Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Полк Стародубский... С. 294.

⁵⁴ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55962–56060 (41). Арк. 100 зв.

⁵⁵ Там само. Арк. 99.

⁵⁶ Цапенко М. П. Земля Брянская. Москва: Искусство, 1972. С. 38–39.

до Скоропадського з цього приводу. Пізніше Губчиці намагалися повернути села під час слідства капітана Єпішкова, але безуспішно⁵⁷.

Щоб розібратися, кому ж насправді мали належати вищезгадані села, Катерина II наказала зібрати всі можливі документи, які стосувалися землеволодіння у Стародубському полку та Почепської справи. Передусім, канцеляристи переглянули зшитки «партикулярних» листів О. Меншикова, які залишалися в архіві його канцелярії (мова йшла про приватне листування князя). У зшитку 1723 р. знайшли незасвідчену юридично копію документу про передання Почепа генеральним хорунжим Іваном Сулимою та стародубським полковником Лук'яном Журавкою комісару Ксенофонту Алимову. Про те ж свідчив лист, датований 1724 р. Також було вивчено «столпові» книги князя О. Меншикова, копії гетьманських універсалів, зроблені в 1722 р., коли Петро I порушив перед Сенатом питання щодо звільнення козаків з-під влади свого улюбленця (оригінали документів, нібито, зберігалися у Богдана Радіонова). Окремо прискіпливому розгляду підлягали зошити комісара Алимова, де містилися розписні списки почепських володінь О. Меншикова, та власне листування управлінця із князем. Такий само список свого часу склав й Іван Сулима⁵⁸. Сутність проблеми полягала в тому, що розписні списки Алимова та Сулими не співпадали: передусім, різнилися дані щодо козацьких земель, та тих, на які, згідно з першим універсалом І. Скоропадського, мав право претендувати О. Меншиков. Згідно з описом комісії Давидова, у 1723 р. землі Губчиців не були позначені серед козацьких, таким чином залишаючись за О. Меншиковим, адже Петро I наказав забрати в нього тільки незаконно відмежовані землі, що належали козацтву. Після розформування земельних володінь «світлішого князя» ці маєтності були вписані підполковником Сухаревим до складу ратушних. Спочатку (за наказом Єлизавети Петрівни) вони ввійшли до казенних володінь і стояли «никому не в раздаче», потім дісталися гетьману К. Розумовському⁵⁹.

Описані вище процеси в головних своїх рисах були характерними не тільки для українських вотчин О. Меншикова – таким чином розформування його земельних володінь відбувалося загалом. Аналогічні тривалі бюрократизовані процеси стосувалися і тих земель, що належали йому на територіях Польщі та Литви (сучасні Брестська, Вітебська, Могилевська області Білорусі)⁶⁰.

Наостанок зазначимо, що далеко не всім жителям Стародубщини претензії Меншикова на владу видавалися обурливими. На Почепщині в князя сформувалася не тільки опозиція, а й стан прихильників, які лишалися при своїй думці щодо чеснот Меншикова навіть після його опали й заслання.

Так, 11 грудня 1727 р. гетьману Д. Апостолу надійшло інтригуюче послання від таємного радника Ф. Наумова. Він повідомляв, що стародубський полковник Ілля Пашков відрепортував гетьману, «корда де печатной указ онеслушани партикулярних писем Князя Меншикова и протчих встародубовском полку в бакланской сотни чрезтамошнего писара Точицкого публиковани тогдаде той сотни казак Іван Мовчан⁶¹ оного писаря бранив ипохвалялся бить». У канцелярії Малоросійської колегії І. Пашков засвідчив, що про це йому розповів сотник Бакланської сотні Василь Косач. Бакланського сотенного писаря Захарія Точицького допитали в стародубській ратуші, а сотника В. Косача відправили до гетьмана⁶². У результаті розслідування виявився досить примітний сюжет.

⁵⁷ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55962–56060 (41). Арк. 92 зв., 93, 94 зв., 99 зв.

⁵⁸ Там само. Арк. 89–90 зв.

⁵⁹ Там само. Арк. 97 зв., 100.

⁶⁰ Сидякина А. Б. «Меншиковы маєтности» в російсько-польских отношениях первой трети XVIII века. *Евразийский союз ученых: Международный научно-исследовательский журнал. Исторические науки*. 2015. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/menshikovy-maetnosti-v-rossiysko-polskih-otnosheniyah-pervoy-treti-xviii-veka/viewer>.

⁶¹ Можливо, родич осавула Прилуцького полку Михайла Мовчана.

⁶² ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 57015–57197. Арк. 325.

У жовтні 1727 р. до Бакланської сотні з Петербурга надійшов уже згаданий указ імператора Петра II, згідно якому ніхто з колишніх підданих опального князя О. Меншикова не мав права дослухатися до його розпоряджень чи приватних листів, якщо той захотів би їх надіслати. Захарій Точицький, як сотенний писар, мав опублікувати текст указу й публічно виголосити його перед місцевими жителями в міській церкві. Виконавши свою місію, він відправився на хрестини до дому матері значкового товариша Стародубського полку Івана Мовчана. Під час застілля, імовірно, почалося обговорення останніх подій у полку, і З. Точицький знову зачитав указ, про що пізніше свідчив бакланський комісар Леонтій Клопотовський. І тоді «спросил его он Мовчан, чи уже можно вам и кому нибудь Светлейшим Князем Его неименовать и натое он Точицкий уответ ему Мовчану сказал так як онем написано так и ми должны писать... И Мовчан увидел на оном указе Точицкого рукою написаное получение где не написал светлейшим Князем толко прописав Князем Меншиковым тогда указ Точицкого... отнял... хочь де Точицкого (sic!) за то бранил его, Мовчана, и билися»⁶³. Тож І. Мовчана обурило те, що в указі колишній власник Баклані йменувався без своєї звичної пишної титулатури, і козак, не бажаючи вірити в те, що таке може трапитися в царській грамоті, пояснив ці зміни некоректністю писаря. У результаті сварки З. Точицький, злякавшись побиття киями, якими йому почали погрожувати, утік із двору Мовчанів через садок⁶⁴.

Наступного дня І. Мовчан написав З. Точицькому дещо дивного листа, список із якого було наведено в судовій справі. У посланні говорилося про те, що в домі Мовчанів нещодавно збиралися «наши неприятеле изломислиники», щоб обговорити все той само указ. І. Мовчан переконував адресата у тому, що непослуху щодо князя вимагає тільки «сам» (гетьман?), а в Глухові з цим не погоджуються. Панство, що завітало до І. Мовчана, багато сперечалося із цього приводу, і господар дому залишився при власному переконанні, що прихильники нової політики «говорят чого ненадобно». Наприкінці листа І. Мовчан пообіцяв викрити змову, і додав, що всі ці події «на погибель мне коли неправда»⁶⁵. Важко судити з такого уривчастого тексту, сповненого недомовок, про дійсне тло подій. Гадаємо, що «неприятели» – це все ті ж представники опозиції на чолі з родиною Губчиців, які, дізнавшись про падіння ненависного О. Меншикова, активізували свою діяльність. Яку ж саме роль у цих інтригах відігравав З. Точицький, невідомо.

20 листопада 1727 р. Д. Апостол наказав привезти І. Мовчана до Глухова⁶⁶. 30 листопада стародубський полковник повідомив гетьманові, що він надав комісарам спеціальні інструкції та відповідне розпорядження «за рукою» Д. Апостола, «а жеби такіи фурініти и противовласники впредь не токмо... в полку, но и во всем Рейменте за щасливого панованні велможности вашей не плодились»⁶⁷. Та заарештувати звинуваченого виявилось не так просто. Про це дізнаємося із листа бакланського отамана Івана Ширяя до полковника; І. Ширяй описує сцену настільки яскраво, що є сенс навести цитату повністю: «Сего ноеврія 25 дня 727 року прибивши з Стародуба от вашей велможности нарочний козак сотне полковой стародубовской Павло Горуховский в Баклань без битности Пана Сотника нашего Василя Косача, объявлял мне инструкцию з прописанием указа Іасне велможного Добродея Его Милости Пана Гетмана о взятии Івана Мовчана в Стародубе и отсылки его в Глухов и потому ходил іа вдвор до его Мовчана взявши з собою козаков з десяток и объявивши ему инструкцию велел чтоб ехал он зприсланним козаком в Стародуб, и когда іа в светлицу вишол и объявил ему Мовчану Инструкцию, мати его Мовчана неразсудне прискочивши до мене вырвала з рук моих инструкцию которую знову іа вирвавши в неи отдал оную козаку при мне

⁶³ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 57015–57197. Арк. 327 зв.

⁶⁴ Там само. Арк. 327.

⁶⁵ Там само. Арк. 329.

⁶⁶ Там само. Арк. 331.

⁶⁷ Там само. Арк. 332–332 зв.

будучому Тихону Карєбину, она Мовчанова мати бросившись до того козака би-ла по щеках и розбила нос до криви и говорила іа сего указа и полковника ваше-го не слушаю обяви мне указ Іасне Велможного Пана Гетмана и мы видя такую упрямость хотели были и насилно взятъ сина Ей Івана Мовчана котортий вихва-тя нож и виделки кричал напеню великим голосом разбой, на який голос набег-ши Мовчанов брат з челядю дворовою, били мене и козака которий з инструкци-єю от вашей велможности прислан, також и другого козака мати Его Мовчана би-ла до полусмерти и окривавила и вибила нас з хати из сеней в шию сякой про-тивности и дерзостних словах Его Івана Мовчана и матери Его також и побой протестовали мы там же в дворе Мовчана стоящему на квартири капитану Гос-подину Сонцову...»⁶⁸

Все ж таки І. Мовчана привезли до Глухова, де він постав перед судом. 20 січня 1728 р. Ф. Наумов повідомляв Д. Апостолу про обставини допитів: «Іван Мовчан Ево не бранивал и битъ не хотел указ по публице оного указу был он Точицкой с протчими упомянутого казака в гостях тогда он Мовчан спраши-вал ево Точицкого что о чем в то... указу у церкви публиковал... Точицкой ска-зал ему что публиковал указ о князе Меншикове дабы писем его не слушали, и он де Мовчан вступа в ссору называл ево Точицкого безделником, и требовал то-го указу видеть подлинного так во оном указе написано ибо он во время публицы того указу в церкви не был и того указу не слышал...»⁶⁹ З. Точицький «указ обя-вил тогда он Мовчан тот указ вычитав и писав снего копію отдал ему по прежне-му и больше того он Мовчан ево Точицкого не бранивал и боем не уграживал»⁷⁰.

Результати суду досить несподівані. Ф. Наумов пропонував гетьману оштрафувати І. Мовчана та на певний час посадити до в'язниці «затем чтоб вперед не выдав указу за публицы в соры не вступал». Писаря звинуватили в тому, що він приховав від слідства факт того, що І. Мовчан тексту указу не бачив (це було виявлено завдяки свідченням бакланського комісара). Ф. Наумов наказав, щоб З. Точицького допитали ще раз, і якщо це підтвердиться, він заслуговує на «жестокое наказание». Наприкінці документу міститься приписка про те, щоб для реалізації покарань і З. Точицького, й І. Мовчана вислали у Глухів до гетьма-на⁷¹.

Зрозумілою видається позиція гетьмана в цій справі та їй подібних. Завдя-чуючи О. Меншикову булавою, та не знаючи, чим саме обернеться зміна полі-тичної картини в Російській імперії у період опали князя, Д. Апостол мав вирі-шувати такі питання максимально обережно, оминаючи провокації та надто по-літизовані нюанси. До того ж, один із його синів, уже згаданий Петро Апостол, у той час перебував під арештом спочатку в Петербурзі, а потім у Москві, що зай-вий раз нагадувало гетьманові, що він змушений бути лояльним до російської влади, якою б вона не була в цей момент.

References

Andreeva, E. (2013). Sledstvennoe delo i ssylka A. D. Menshikova 1727–1729 gg.: Issledovanie i dokumenty [Investigative case and exile of A. D. Menshikov 1727–1729: Research and documents]. Saint-Petersburg, Russia.

Institut rukopysu natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho (IR NBUV). Spr. 53762 (13).

IR NBUV. F. I. Spr. 55259–55390 (41).

IR NBUV. F. I. Spr. 55962–56060 (41).

IR NBUV. F. I. Spr. 57015–57197 (41).

IR NBUV. F. I. Spr. 57602–57802 (51).

IR NBUV. F. I. Spr. 58145 (55).

⁶⁸ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 57015–57197. Арк. 334–334 зв.

⁶⁹ Там само. Арк. 340–340 зв.

⁷⁰ Там само. Арк. 340 зв.

⁷¹ Там само. Арк. 341.

IR NBUV. F. VIII. Spr. 162/82.

IR NBUV. F. VIII. Spr. 231.

Sidyakina, A. (2015). «Menshikovy maetnosti» v rossijsko-polskih otnosheniyah pervoj treti XVIII veka ["Menshikov estates" in Russian-Polish relations in the first third of the 18th century]. *Evrazijskij Soyuz Ucheny`kh – Eurasian Union of Scientists*. Moscow, Russia.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TsDIAK Ukrainy). F. 51. Op. 3. Spr. 2908.

TsDIAK Ukrainy. F. 51. Op. 3. Spr. 4958.

TsDIAK Ukrainy. F. 51. Op. 3. Spr. 9879.

TsDIAK Ukrainy. F. 51. Op. 3. Spr. 11792.

TsDIAK Ukrainy. F. 53. Op. 2. Spr. 810.

Філіпова Ганна Володимирівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (вул. Лаврська, 9, м. Київ, 01015, Україна).

Filipova Hanna V. – Ph. d. History, Senior Researcher in National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Reserve (9 Lavrska Street, Kyiv, 01015, Ukraine).

E-mail: lille_prinsen@ukr.net

"THE FALL OF GOLIATH": THE DISSOLUTION OF THE KNYAZ MENSHIKOV'S UKRAINIAN DOMAINS IN 1721–1765

The article is devoted to the study of the domains' dissolution of Knyaz Alexander Menshikov on the territory of the Starodub and Nizhyn regiments (polks). This process began in spring of 1727 after the political collapse of the temporary worker and ended by confiscation of his property for the benefit of the Russian state and he was exiled to Siberia. The author's attention is focused on several plans of these events. The first is regulation the process from St. Petersburg, which was carried out by the Supreme Privy Council, headed by the Dolgorukovs. The second is the implementation of the decrees of Emperor Peter II and the orders of local senators. Third, the long-term implications of the broad chronological scope of the research. To describe as complete a picture as possible, a number of private cases of reactions to important changes associated with the next palace coup in the Russian capital were given. This made significant adjustments to the alignment of forces among the Starodub regimental-centenary foreman, ordinary cossacks and the townsfolk.

The purpose of the study is a versatile disclosure and analysis of the disintegration of Menshikov's "state" on the territory of the Hetman State.

The research methodology is based on the principles of historicism and scientific character. Historical-genetic (in tracing the formation and disintegration of the princely patrimonial system), historical-comparative (in correlating various planes of the processes) methods were applied. From the general philosophical methods, the dialectical was used, from the general logical – synthesis and analysis.

The scientific novelty is in the actualization of the study of Russian-Ukrainian relations in the early modern period, due to the events of our time. The author brought together and analyzed archival data concerning the final existence of Menshikov's land holdings on the territory of the hetman regiments (polks) for the first time. Along with the presentation of particular cases, a general "plot" of events was formed; it is the Ukrainian context of Menshikov's expansive activities as an imperial administrator and influential landowner that is highlighted.

The proposed publication continues a series of author's articles, which deals with the Ukrainian estates of Alexander Menshikov and problems with their formation, management, relations between the knyaz'es administration and the regimental-centenary administrations, the political and economic background of various processes due to the so-called Pochep Case.

Studying this topic, it is possible to come to such **conclusions**. The history of the formation and disintegration of domains belonging to Russian statesmen from Peter's The First entourage is a characteristic stage in the existence of the Starodub regiment (polk) at the beginning of the 18th century. It is also a symptomatic sign of the large-scale process of integration of the Hetman State into the Russian Empire. The main role in the events studied in the article was played by Knyaz Alexander Menshikov. He, taking advantage of his privileged position at the Russian court, launched an aggressive activity, the purpose of which was to form a kind of patrimonial formation with the conventional name "princely state". It is even possible to raise the question of the potential (partial?) separation of the administrative apparatus of Menshikov's "state" from the general imperial vertical of authority. Although, this line of solving the problem requires an additional historical source base. But these plans, if even its were, collapsed as a result of the political defeat of the knyaz in the struggle for power. Due to the complexity of the problem, the process of dissolving the remnants of the former Menshikov domains in the territory of the Hetman State dragged on until the reign of Catherine II. This process is characterized by excessive bureaucracy, documentary confusion, the involvement of a great number of actors and the constant duplication of similar government orders.

Key words: Hetman State, Starodub regiment (polk), Knyaz Alexander Menshikov, Pochep Case, patrimonies, palace coups.

Дата подання: 16 грудня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 18 січня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Філіпова Г. «Падіння Голіафа»: розформування українських володінь князя Меншикова в 1727–1765 рр. *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 26–40. DOI: 10.5281/zenodo.4655982.

Цитування за стандартом APA

Filipova, H. (2021). «Padinnya Goliafa»: rozformuvannya ukrayinskih volodin knyazya Menshikova v 1727–1765 rr. ["The fall of Goliath": the dissolution of the prince Menshikov's ukrainian estates in 1721–1765]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 26–40. DOI: 10.5281/zenodo.4655982.

